

Sven-Erik Soosaar

eesti keele instituudi vanemteadur

Foto: Jake Farra



Hääbunud ja hääbuvatest keeltest

Põliskeelte aastakümme (2022–2032)

*Da'ilga' daxunhyu q'a'ahnu,
k'inhdat awa salahtinu
kayiny anhq' salahtinu.
/.../*

Insdiahtinu.

Daq'edah q'uw.

Nad olid rahvas nagu iga teine,

Kuigi elasad teises kohas,

Elasad erineval maal.

/.../

Nad hävitati ära.

Ongi kõik.

In Honor of Eyak. The Art of Anna Nelson Harry.

Alaska Native Language Center, University of

Alaska, 1982, lk 56. (Eesti keeles autori tõlkes)¹

Ameerika indiaani ja eskimo-aleuudi keelte uurija Michael Krauss (1934–2019) avaldas 1991. aastal pöördumise Ameerika lingvistikaühingu, juhtides tähelepanu keelte üha kiiremale väljasuremisele² ja et 90%

¹ Ejaki keelt räägiti Alaska lõunarannikul. Viimane ejaki keelt emakeelena rääkija suri 2008. aastal.

² Kasutan järgnevas terminit „hääbunud v hääbuv keel“, jättes termini „väljasurnud keel“ neile keeltele, mida ei ole üldse või on minimaalselt dokumenteeritud, nt Tasmaania põliselanike keeled.

maailma keeltest on ohus. Eelkõige surevad välja põliskeeled, see tähendab keeled, mida kõnelevad rahvad on või on minevikus olnud koloniseeritud, oma maal ühiskonnast kõrvale tõrjutud.

Sellest ajast alates on keelte väljasuremisele palju tähelepanu pööratud, seda eelkõige eesmärgiga hääbuvaid keeli dokumenteerida, kuniks see on veel võimalik. Keelte dokumenteerimine on vajalik, kuid vaearikas ja aegnõudev töö, mida saavad teha vaid kõrgelt haritud ja eriväljaõppega spetsialistid, kellest on maailmas puudus. Lisaks peab keegi ka nende tööd tasustama. Seda on teinud siiani peamiselt erinevad fondid või religioossed organisatsioonid (nt Summer Institute of Linguistics³), kuid riiklik rahastus puudub sageli sootuks või on see kaugelt ebapiisaval tasemel. Kuigi keelte ohustatust on teadvustatud ka riikide valitsuste ja ÜRO tasandil, ei ole siiani põliskeelte päästmiseks ette võetud vähesed sammud olukorda oluliselt paremaks muutnud.

2007. aastal võttis ÜRO peaassamblee 144 riigi poolthäälega vastu põlisrahvaste õiguste deklaratsiooni, mille § 13 sätestab, et põlisrahvastel on õigus taaselustada, kasutada, arendada ja oma järeltulijatele edasi anda muu hulgas ka oma keelt ja suulist pärimust. § 14 omakorda kinnitab, et põlisrahvastel on õigus luua ja käigus hoida omakeelseid haridusasutusi omale sobival viisil. Deklaratsiooni § 16 aga annab põlisrahvastele õiguse luua ja käitada omakeelseid meediakanaleid ning ligipääsu kogu riigi meediasüsteemile. Deklaratsiooni vastuvõtmisele eelnes aastakümnete-pikkune töö ning see on alusdokument, millel ei ole küll seaduse jõudu, kuid millele põlisrahvad saavad tugineda oma õiguste nõudmisel. Kahjuks ei ole totalitaarsetes ja ebademokraatlikes riikides põlisrahvastel sageli võimalik üldse oma elu ja vabadust ohtu seadmata midagi nõuda. Seetõttu tähendab viimastel aastatel toimunud demokraatia üleüldine taandareng maailmas ka seda, et põlisrahvaste õigused, sealhulgas õigus oma keelele, on paljudes riikides rünnaku all.

Seega on üha olulisem see, et keeled, mis on hääbumisohus, oleksid võimalikult hästi dokumenteeritud. See tähendab vajadust heli- ja videomaterjalide järele, mis talletaksid keelekasutust erinevates situatsioonides, rituaalidest igapäevasuhtluseni tööolukorras ja kodus. Mida paremini on hääbunud keel dokumenteeritud, seda suurem kasu on sellest uurijatele, aga ka järeltulevatele põlvedele, kes võivad tahta oma esivanemate

³ <https://www.sil.org/>

keelt taas kasutusse võtta. Näiteks ejaki keel on küll hääbunud, kuid tänu Michael Kraussile ja teistele keeleteadlastele on see küllaltki hästi talletatud.

Miks keeled üldse hääbuvad? Kas ei saaks nii teha, et kõik emad ja isad räägivad oma lastega oma emakeeles ja keeled ei kaoks? Kahjuks ei ole keeltele ühiskonnas võrdne staatus ja lapsevanemad eelistavad sageli hakata juba kodus lastega rääkima ühiskonnas domineerivas, ametlikus keeles, et lapsed elus paremini edasi jõuaks. Nii ei saagi nende emakeel edasi kanduda. Pealegi, ka ainult kodus rääkimisest ei pruugi piisata keele elus hoidmiseks. Et põliskeel säiliks, peab olema seda võimalik kasutada ka väljaspool kodu. Lapsed ja noored peavad saama suhelda omavahel emakeeles. Muidugi tõusetub siin küsimus prestiižist, sest väikese kõnelejate arvuga ja ohustatud keel on sageli just noorte seas madala prestiižiga ning selle kasutust häbenetakse. Suhtumise muutmiseks on vaja palju tööd teha.

2019. aastal tähistati rahvusvahelist põliskeelte aastat. Selle raames toimus kogu maailmas mitmesuguseid üritusi – konverentse, festivale, konkursse. Samuti anti välja raamatuid, sealhulgas õpikuid. Kuid oli selge, et ühest aastast jääb väheks ja vaja on teha palju rohkem. Selleks otsustati ÜROs, et põliskeeltele tuleks pühendada terve aastakümme, nagu on praegu pühendatud aastakümme ka näiteks ookeaniteadusele, perekondlikule põllumajandusele ja teedeohutusele. Nii otsustas ÜRO peaassamblee kuulutada aastateks 2022–2032 välja rahvusvahelise põliskeelte kümnendi, määrates selle juhtorganiks UNESCO. Põliskeelte kümnendi tegevuskava väljatöötamiseks moodustati rahvusvaheline juhtkomitee, kuhu kuulusid põlisrahvaste organisatsioonide, ÜRO allorganisatsioonide ja teiste huvirühmade esindajad. Juhtkomitee koosseis roteerub, selle liikmeks oli 2022. aastal ka allakirjutanu, kuid kümnendi juhtorganites on esindatud ka setod ja liivlased. Üleilmne tegevuskava võeti vastu 2021. aasta lõpus. Selle eesmärk on kasvatada põliskeelte kasutajate arvu, parandada nende keeleoskust, julgustada põliskeelte kasutamist avalikus elus. Selleks on vaja kaasata lisaks riikide valitsustele ka ettevõtteid, teadlasi ning muidugi põlisrahvaid ja nende organisatsioone, järgides põhimõtet „mitte midagi meie jaoks ilma meieta“ (*nothing for us without us*). 11 aastat kestev kümnend on jagatud viieks osaks, praegu kestva viieaastase perioodi (2022–2026) eesmärk on kaasata kõik huvitatud osapooled üleilmse tegevuskava täitmisesse ja leida selleks rahalisi vahendeid multidoonorluse

mehhanismi (st eri allikatest rahastus) käivitades. Seega oodatakse, et kümnendi tegevusse panustaksid lisaks valitsustele ka eraettevõtted ja kolmas sektor.

Terminil põliskeel, nagu ka terminil põlisrahvas, puudub üldtunnustatud definitsioon, mistõttu ei kasutata seda kõikjal ühes tähenduses (Soosaar 2022). Ka põliskeelte kümnendi ettevõtmiste seas võib märgata sündmusi ja üritusi, mille fookus tundub olevat kuskil mujal. Nii näiteks on kümnendi kavas ka heebrea keelele pühendatud üritusi ja 7. juulil tähistatakse ülemaailmset suahiili keele päeva. Heebrea keelt on raske põliskeeleks pidada, kuigi tegemist on elustatud keelega, mis oma kunagisel levialal oli hääbunud ja säilinud vaid paguluses rituaalse keelena. See pakub muidugi väärt eeskju kõigile põliskeeltele, et hea tahtmise ja soodsate tingimuste puhul võib juba hääbunud keelt edukalt taas elustada. Suahiili keel on küll Aafrika pärimaine keel, kuid tänapäeval on see mitme Aafrika riigi ametlik keel ja seetõttu piirkondlikult domineeriv keel, millele paljude Ida-Aafrika põliskeelte rääkijad üle lähevad ja nii üha rohkem oma keelte kasutamisest loobuvad.

Põliskeelte kümnendi riiklikud tegevuskavad on tänaseks vastu võtnud vaid üksikud riigid. Nendeks on Venemaa, Colombia ja Brasilia – riigid, kus elab palju põlisrahvaid, kuid nii rahvaste kui ka nende keelte olukord on väga halb. Kas kiiruga vastuvõetud tegevuskavad on märk sellest, et olukorda püütakse ka tegelikult parandada, on kaheldav. Vähemalt Venemaa püüab kümnendit ära kasutada propaganda eesmärkidel, püüdes varjata aastakümneid kestnud venestamist ja keelte väljasuretamise poliitikat, mille tulemusena on kümned Venemaa põliskeeled väljasuremise äärel või juba hääbunud ning ka kõige suuremate põliskeelte (nt tatari, baškiiri, mari, udmurdi) kõnelejate arv on vaid mõne aastakümne jooksul drastiliselt vähenenud. Nii on Venemaa põlisrahvaste organisatsioonid keskvõimu kontrolli all ning põliskeelte kümnendit kasutatakse ära vene keele ja kirjanduse propageerimiseks, näiteks Puškini tõlgete kaudu. Nii välditakse meetmeid, mis tegelikult põliskeelte olukorda parandaksid.

Eestile lähimatest läänemeresoome keeltest on vadja ja isuri keel praeguseks hääbunud (Список языков России⁴). Kuigi rahvaloenduse andmed võivad näidata kümnete või isegi sadade keele oskajate või kasutajate olemasolu, ei tähenda see, et keel elaks, oleks igapäevases kasutuses.

⁴ http://jazykirf.iling-ran.ru/list_2022.shtml (18.03.2023)

Näiteks oli Venemaal viimase rahvaloenduse andmetel 808 itelmeeni keelt emakeeleks tunnistanud inimest, kuid itelmeeni keele uurijate andmetel oli neist hiljuti vaid üks, kes keelt vabalt valdas.⁵ Enamik neist itelmeenidest oskab oma emakeelt väga piiratud ulatuses ning kõik kasutavad igapäevakeelena vene keelt. Sarnane on lugu teisel pool Vaikset ookeani Boliivias elavate itonamadega, kellest koguni 1249 väitis 2012. aasta rahvaloendusel oskavat itonama keelt. Seda keelt uuriv keeleteadlane väidab, et tegelikult on keel juba hääbunud ja neid, kes suudaks itonama keeles rääkida, enam ei ole (Crevels 2023). Seega on põliskeelte olukord sageli palju hullem, kui ametlikku statistikat vaadates võiks arvata.

Hääbunud keeled võivad säilida arhiivides ja muuseumites talletatud keele- ja kultuuripärandis ning kaasaegses kultuuriloomingus. Näiteks kuigi vadja keel on praktiliselt hääbunud, on see talletatud maailma kultuuripärandisse tänu Veljo Tormise loomingle. Vadjakeelset laulu võib seetõttu elavas esituses kuulda ka veel aastakümneid ja -sadu pärast vadja keele hääbumist.⁶ Ja väga oluline on see, et huvilised saavad kuulata vadja keelt veel igapäevakeelena kasutanud vadjalaste helisalvestisi, nt eesti keele instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis (EMSUKA) ning Tartu ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.⁷

Põliskeelte kümnendit on kavas tähistada ka Eestis, pöörates tähelepanu Eestis elavate sugulasrahvastest põlisrahvaste kogukondadele, aga ka eestlaste piirkondlikele rühmadele. Näiteks setod, kes on end samuti põlisrahvaks kuulutanud, on vastu võtnud oma põliskeelte kümnendi tegevuskava. Põliskeeltega seotud üritusi ja ettevõtmisi saavad korraldada kõik huvitatud asutused ja ühingud ning neid on võimalik kirja panna ka rahvusvahelise põliskeelte kümnendi kodulehel olevasse andmebaasi.⁸

Kuigi põliskeelte kümnend ei too tõenäoliselt kaasa pööret maailma keelte hääbumise tendentsis, võib see aidata kaasa keelte säilimisele

⁵ <https://minlang.iling-ran.ru/lang/itelmenskiy-yazyk> (20.03.2023)

⁶ Ingrid Roose juhatusel tuleb Pariisis ettekandele Veljo Tormise „Unustatud rahvad“. Postimees, 21. veebruar 2023. <https://kultuur.postimees.ee/7717238/ingrid-roose-juhatusel-tuleb-pariisis-ettekandele-veljo-tormise-unustatud-rahvad>

⁷ <http://emsuka.eki.ee/>, <https://murdearhiiv.ut.ee/>

⁸ https://idil2022-2032.org/get-involved-2022-2032/#register_activity

digimaailmas ning anda tuleviku teadlastele võimaluse neid keeli uurida ja põlisrahvastel tulevikus oma keeli taaselustada.

Viidatud kirjandus

- Crevels, Mily 2023. Itonama. – *Amazonian Languages. Language Isolates I: Aikanā to Kandozi-Chapra. An International Handbook*. Ed. by Patience Epps, Lev Michael. Berlin/Boston: De Gruyter-Mouton, 483.
- Krauss, Michael E. 1992. The World's Languages in Crisis. – *Language* 68 (1), 4–10.
- Soosaar, Sven-Erik 2022. Põlisrahva ja -keele mõistest Eestis ja rahvusvahelises kontekstis. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, 855–860.

OK